

MİFOLOJİ OBRAZ VƏ MOTİVLƏRİN UŞAQ ƏDƏBİYYATINA TRANSFORMASIYASININ
BƏDİİ-ÜSLUBU XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bəllidir ki, heyvanlar haqqında olan nağıllarda obrazlar ilkin mifik şüura dayanan binar oppozisiyalara (əksliklərə) müvafiq 2 yerə: xeyir qüvvələri təmsil edənlər və şər qüvvələri təmsil edənlərə bölünür. Bununla belə, sadələşmə, hiyləgərlik, zalımlıqla xoşniyyətlik və s. insani xüsusiyyətlər heyvanların üzünə köçürülür və nağılların süjet xəttinin əsasını həmin qüvvələr arasındakı mübarizə təşkil edir. Zamanla obrazlar yuxarıda sadalanan müəyyən xüsusiyyətin simvoluna çevrilir. Bununla yanaşı, həmin sifətlər zamanla xalq yaradıcılığında müəyyən heyvan obrazlarında simvollaşdırılmışdır. Nağıl mətnlərində Tülkü hiyləgərliyin simvolu, Toyuq, Xoruz isə sadələşməni təmsil edib hiyləgərlərin tələsinə düşən tərəfin təmsilçisidir.

Heyvanlar haqqında nağılların obraz və motivləri uşaq ədəbiyyatı üçün hazır, həmçinin məhsuldar bir qaynaqdır. Həmin obrazlar uşaq ədəbiyyatı nümunələrində isə həmin ədəbiyyatın didaktik spesifikasiyasından dolayı zəhmətsevərlik, tənbellik, doğruluq, sədaqətsizlik, zalımlıq, mərhəmətlilik, saflıq, hiyləgərlik kimi sifətlərin dərk olunmasında və uşaqların şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynayır. Rus uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan V.F. Odoyevski folkloradakı doğma və ögey xəttini öz yaratdığı bədii nümunələrdə zəhmətkeş və tənbelliklə əvəz edirdi. Uşaq ədəbiyyatının tərbiyəvi funksiyası insani sifətlərin bütün yönünü uşaqlara nağıl diliylə mənimsənilməsində mühüm rol oynayırdı. Abdulla Şaiqin mənzum nağıllarından olan "Tülkü və Xoruz" əsərində tülkü obrazı folklor ənənəsində daşdığı xarakterində-hiyləgər, xoruz isə sadələşmə insanlarının təmsilçisi olaraq təsvir edilir. Xalq ənənəsində simvolik obrazlar olaraq yaşayan oxşar obrazlar yazılı bədii nümunələrin meydana gəldiyi tarixi dövrün bədii-poetik tələbatına uyğun olaraq əlavə məzmun çaları qazana bilər. Nə qədər əlavə məzmun qazanmış olsa da obrazın daxili mahiyyəti vardır. Yazılı bədii mətnlərdə həmin daxili mahiyyət, mifoloji təfəkkür özünü müxtəlif səviyyədə qoruya bilər. Hər bir obrazın özünün mifopoetik düşüncədə anlamları vardır ki, həmin düşüncə folklor metaforası və obrazlar vasitəsilə bədii əsərə daxil olur. Şəxsləndirmə formasında heyvanlar arasındakı mübarizənin oynaq bir tərdə uşaqlara çatdırılması uşağın yaradıcılıq qabiliyyəti, bədii təxəyyülünün inkişafı üçün vacib amildir. Burada uşaq ədəbiyyatının "sadəlikdə mürəkkəblilik" anlayışını ehtiva etdiyini nəzərə almaq lazımdır. Həmin ad obrazlar özlüyündə mifik səciyyə daşıyır və bədii mətnə öz daxili mənası var, daha doğrusu mif dili bədii dilə keçdikdə öz daxili mənasını mühafizə edir. Bir-birinə zidd olan belə folklor obrazları uşaq ədəbiyyatı müstəvisinə keçdikdə valideyn nəzarəti olmadan evdən uzaqlaşmanın onların başına təhlükəli hadisələr gələcəyini uşaqlara anlatmaq məqsədi daşıyır. V.N. Afansayev yazır ki, təsadüfi deyil ki, istər "Kolobok" nağılı olsun, istərsə də digər oxşar nümunələr, uşaqlara verilən tərbiyəvi fikir odur ki, valideynlərinin sözünə baxmayan uşağın aqibəti belə olur. Nitq folkloru ilə ifadə etsək, "böyüyün sözünə baxmayan böyür-böyürə qalar", "ot öz kökü üstündə bitər" və s. Amma bu tərbiyəvi fikri uşaqlara vermək məqsədilə yaradılan bədii nümunələr üçün xalqın mifik təfəkküründə möhkəm yer tutan obrazlar seçilirdi. Mifik təfəkkürdə "doğma" və "özgə", "yaxın" və "uzaq" anlayışları bir-birinə zidd olaraq səciyyələnməmişdir. "Kolobok" kimi uşaq nağıllarının əsasında odla bu və ya digər şəkildə əlaqəsi olan qüvvələrlə, oda, ocağa, insanlığa zidd mövqedə duran obrazlar arasında mübarizə durur. Bununla yanaşı, odun qoruyucusunun öz kökündən oddan, qoruyucu qüvvəsindən ayrılması təsadüfi deyil və faciə ilə nəticələnir. Mifik təfəkkürə uyğun olaraq həmin qüvvələr arasındakı mübarizə ev, ocaq hamiləri ilə əks mövqedə duran qüvvələr arasındakı ziddiyyət şəkildə öz ifadəsini tapır. Odun qoruyucusunun faciəsi o zaman olur ki, öz məkanından oddan uzaqlaşır və bu uzaqlaşma ilə o heç bir qoruyucu funksiyaya malik olmur. Nə qədər ki, öz məkanındadır, kifayət qədər qoruyucu gücləri vardır və həmin obrazın məhvi mümkün deyil. Qədim insanlar belə düşünmüşlər ki, nə qədər ki, evdən uzaqdasan o qədər təhlükəyə yaxınsan. Deməli, folklorun gələn simvolik obrazların mübarizəsinin ilkin mifik qaynağı od qoruyucusu, ocağa mənsub olanla (Xoruz), insanlığa (ocağa), yaşama zidd mövqedə duran qüvvələr (Tülkü) arasındakı mübarizədir. "Nə qədər ki, evdən uzaqdasan qoruyucuların gücü o qədər zəifdir və doğma divarların aşılması daha çox təhlükə deməkdir. Ümumiyyətlə, Xoruz, Qoğal (колобок) və başqa personajlar birbaşa və dolay yolla ocaqla əlaqəlidir" (5, 56). Məhz həmin obrazların metaforik anlamı ilə bir sıra nağıl obrazlarının funksiyasını və bədii ədəbiyyatdakı mifopoetik ünsürlərini aşkarlamaq mümkündür. Həmin daxili mənanın əsərin süjet xəttində, ideyasındakı izlərini süjet altında axtarmaq lazımdır. Diqqətdə saxlanması kifayət qədər vacib olan bu məsələ mifoloji yaddaşın qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsində önəmlidir. "Əlbəttə, uşaq ədəbiyyatı dedikdə göz önünə təkcə tülkü, durna, kirpi... gəlir, deyər düşünmək də düz deyil. Yəni ədəbiyyat sadəcə bu əhvalatlardan, bəsitcəsinə qəbul edilən mövzulardan ibarət deyildir. Bəllidir ki, hər bir uşaq ədəbiyyatı nümunəsi həm də böyüklər üçün də maraqlı kəsb etməkdədir" (4, 127). Abdulla Şaiqin eyniadlı nağıl əsərində yazdığı "Tülkü və Xoruz" mənzum nağılına nəzər salaq:

Kəndə yavıq bir xoruz,

Dənlənir idi yalqız.

Tülkünü böylə gördi,

Uzaqdan durdı sordu (2, 4).

Tülkü kəndin kənarında dənən xoruz rast gəlir və öz hiyləgər niyyətinə inandıraraq onun vasitəsilə kəndin toyuq-xoruzunu aldadıb öz ardınca səhraya aparır. Yaşadıqları yerdən uzaqlaşaraq bir səhraya üz tutaraq öz məkanlarının sərhədinin tərki edirlər.

Bir az daha getdilər,

Bir səhraya yetdilər.

Tülkü dayandı, durdu,

Başladı hiylə qurdu (2, 11).

Öz məkanlarından uzaqlaşma artıq obrazın faciəsini və yaxud müəyyən dərəcədə zərər görəcəyini ifadə edir. İlk baxışda hiyləgər insanların qurban etdiyi sadələvh insanların aqibəti kimi mənənlənsə də, ilkin təfəkkür mövqeyindən yanaşdıqda fərqli anlam ifadə edir. “Heyvanlar haqqında nağılların baş qəhrəmanının xoruz, tülkü, ayı və s. olması təsadüfi deyil. Onların məzmununda zamanla mifopoetik mənə planı itmiş olur ki, ona görə də bugünkü oxucu belə orijinal nağılları tez-tez alleqorik hesab edir. Bizim bu və ya digər obrazın simvolikliyinə aldanıb çətinliklə mifik hesab etdiyimizi bugünkü oxucu alleqorik hesab edir. Xoruz və tülkü antaqonizmi əksər hallarda sadə şəkildə qəbul edilir: Tülkü hiyləgər, xoruz isə daimi ov. Bu mənəni inkar etmədən xatırlamaq lazımdır ki, xoruz qədim slavyanlar üçün, hətta *balto slavyan*larda ev qoruyucusu, ev, ocaq simvolu hesab edilir. Daha çox yenidən doğulma, dan sökülməsi ilə də əlaqələndirilir” (5, 333). Dünya mifoloji düşüncəsində Xoruz odun qoruyucusu, tülkü isə oda ocağa, evə düşmən mövqedə duran bir obrazdır. Rus alimi Afanasyev Xoruzun mifik təfəkkürdə odun qoruyucusu olmasının “Dovşanın koması” nağılına əsasən müəyyən etmişdir. Həmin nağılin qısa məzmununa nəzər salaq. Rus xalq nağılı olan “Dovşanın Evi” nağılında Xoruzdan fiziki baxımdan güclü olan heyvanlar tülkünü dovşanın evindən çıxara bilmir. Çünki tülkü sobanın üzərində oturur. Yalnız dünya mifoloji fikrində od qoruyucusu olaraq simvollaşan Xoruz Tülkünü odun üzərində olmasına baxmayaraq qova bilirdi. Çünki Xoruz mifik təfəkkürdə odun qoruyucusudur. Azərbaycan folklor mətnlərinə də nəzər saldıqda odla əlaqəsi olan obrazların fəaliyyəti, hərəkət trayektoriyası bu və ya digər şəkildə özünü göstərir. “Tülkünün oğurluğu” nağılına nəzər salaq: “Az getdilər, üz getdilər, bir öyə çatdılar. Toxmax qarının başında durur. Dana bacıya çıxır. *Xoruznan çuvalduz da ocağın başında durullar*. Tülkü qazdarı çuvalına dolduranda arvad yuxudan ayılır. Bu ev arvadnan kişinin iymiş. Arvad kişini qaldırır ki a kişi, gör bir nə səddi. Kişi qalxır, eşiyə çıxmaq istəyəndə görür başına nəşə dəydi.... Başına vuran toxmax olur. *Xoruz qənədinən külli yelli yib arvadın gözünə doldurur*” (1, 96). Yaxud Abdulla Şaiqin “Tülkü və Xoruz” mənəzüm nağılinin əsasında duran eyniadlı folklor mətnində və həmin mətnin müxtəlif süjet variantlarında (“Tülkü və Sağsağan”, “Tülkü və Qarğa”) od qoruyucuları və əks mövqeni təşkil edən qüvvələr arasındakı mübarizə görünməz haldadır ki, folklor üslubuna xas olan səciyyəvi cəhətdir. Folklor yaradıcılığında müxtəlif obrazların funksiyalarının zamanla dəyişməsi, bir-birinə ötürülməsi qanunauyğun bir prosesdir.

“Göyçək Fatmanın” nağılında ögey anası tərəfində təndirdə gizlədilən Göyçək Fatmanı Xoruz xilas edir:

Soruşdular ki, sizin evdə özgə qız yoxdurmu? Fatmanın analığı cavab verdi ki, yoxdur. Amma Fatmanın bir xoruzu var idi, bu xoruz başladı banlamağa:

Fatma bacım təndirdə,

Ayaqları kəndirdə!

Arvad nə qədər istədi xoruzu qovsun, olmadı. Xoruz sıçradı damın üstə, uca səs ilə banladı:

Fatma bacım təndirdə,

Ayaqları kəndirdə!

Padşahın adamları bunu eşidib, təndirə baxdılar: gördülər ki, bunun içində bir gözəl qız əl-ayağı kəndir ilə bağlanmış yığılıbdır (3, 40). Göründüyü kimi mifik təfəkkürdə odla əlaqəli obrazlar müəyyən kiçik element səviyyəsində olsa da nağıl mətnlərində odla əlaqəsini qoruyub saxlamışdır. Nağılın məzmununda doğma-ev sahibi ilə, özgə-kənardan gələn mübarizə də özünü göstərir: “Qızın anası ölür və dədəsi gedib özgə bir arvad alır. Bu arvadın da irəliki ərindən bir çirkin qızı vardı” (3, 38). Ögey bacının olması da ziddiyyətin, mübarizənin göstəricisidir. Uşaq ədəbiyyatı obrazı olaraq doğma və ögey müvafiq olaraq tənəbəl, çalışqanla əvəzlənir. Ögeyliyin özü də ocağa antaqonist olmanı ifadə edir. Uşaq ədəbiyyatında silsilə təşkil etmiş şeirlər və həmçinin nəsr əsərlərində tənəbəlliyin mənfi sifət olaraq tənqidi, əməyin zəhmətkeşliyin təbliği XX əsrin əvvəli uşaq ədəbiyyatı üçün əsas mövzulardan biri olmuşdur. Zəhmətkeşliyi, çalışqanlıqı təbliğ edənlər də folklorun ev, od, ocaq hamiləri olan obrazlardır ki, uşaq ədəbiyyatı müstəvisinə gətirilərək uşaqların sevimli qəhrəmanına dostuna çevrilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan folkloru külliyyatı, VI cild, Nağıllar (VI kitab), Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2007, 400 s

2. Abdulla Şaiq. Tülkü və Xoruz, 1910, 30 s

3. Firudin bəy Köçərli. Balalara hədiyyə. Bakı, 2012, 75 s

4. Mınaxanın Təkləli. Y.V.Çəmənəminlinin ədəbi fəaliyyətində ailə-uşaq münasibətləri. II Beynəlxalq türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresi. Qafqaz universiteti, 11-12 oktyabr, 2012-, Bakı, Azərbaycan, 487 s

5. Минералова И.Г. Детская литература. Учебник и практикум для академического бакалавриата. – М.: Издательство Юрайт, 2016-333 –с.

6. Детская литература XX века: / Т.А. Бахор, Н.А. Мазурова, О.Н. Зырянова, В.С. Лобарева, Л.С. Шмульская. – Сибирский федеральный ун-т. – Красноярск – Лесосибирск, 2017. – 90 с.

6- <https://azku.ru/russkie-narodnye-skazki/kolobok.html>

7- <https://deti-online.com/skazki/russkie-narodnye-skazki/zaikina-izbushka/>

в детскую литературу

Резюме

Сказки о зверях, составляющих одну большую прослойку устной народной литературы, являются основным источником для детской поэзии и прозы. Являясь носителями мифических элементов такие образцы богаты достаточно мифологическими образами и мотивами. Образы и мотивы сказок о животных являются готовым и продуктивным источником для детской литературы. Детская литература, развивающаяся на традициях существовавшей до нее литературы с точки зрения развития мифопоэтического сознания основывается на опыте обращения к мифологическому сознанию литературы, на которой она распространилась. Наряду с этим отображение мифических образов и мотивов в плане развития детской литературы характеризуется своеобразием. В образцах детской литературы эти образы через диалектическую специфику этой литературы играют важную роль в осознании таких черт как трудолюбие, лень, правдивость, несправедливость, жестокость, доброта, чистота, хитрость и в воспитании ребенка как личности. Будучи фольклорным образом родной и пасынок, в детской литературе может заменяться соответственно понятием ленивый и трудолюбивый. Чуждость само изображает антагонистичность очагу. В детской литературе стихи составляющие серию и в произведениях прозы критика ленивости как отрицательной черты, поощрение труда и трудолюбивости является одним из основных тем детской литературы начала XX века. Те кто пропагандирует трудолюбие, старательность являются фольклорными образами, защищающими очаг, дом, огонь, которые превратились в героев, друзей детей.

Ключевые слова: детская литература, мифологические образы и мотивы, пространственный хронотоп, хранители огня, чуждой и родной и пр.

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, mifoloji obraz və motivlər, məkan xronotopu, od qoruyucuları, ögey və doğma və s.

Artistic-stylistic features of transformation of mythological images and motifs into the Children's Literature SUMMARY

The tales about the animals, which constitute a great part of the folk literature, are the basic source of the children poetry and prose. Such tales, which are the carriers of mythic elements, are rich enough with mythological images and motifs. The images and motifs of the tales about the animals are ready and productive sources for the children's literature. In terms of reflection of mythopoetic thinking, the children's literature, which develops upon the traditions of the preceding literature, is guided on the practices of application of the literature, upon which the children's literature has spread, to the mythological thinking. However, the reflection of the mythological images and motifs in the children's literature is characterized by its specificity. Due to didactic specificity of the children's literature, these images play a decisive role in understanding the qualities like industriousness, laziness, honesty, unfaithfulness, cruelty, mercifulness, purity, cunning, and in educating the children as individuals, too. As a folklore images, the native and stepchild can be appropriately substituted with lazy and hardworking in the children's literature. Not to be native also means that you are an antagonist to the native land and fireplace. Criticism of the laziness as a negative character, as well as promotion of labor and hardworking in series of poems and prose works in the children's literature, are main topics of the children's literature of early 20th century. Those, who popularize the hardworking and diligence, are the folklore images who are the protectors of house and fireplace, and thus, they have become favourite heroes and friends of the children.

Key words: children's literature, mythological images and motifs, space chronos, fireplace protectors, native and not native etc.

Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü, professor Kamran Əliyev